

HOOFDSTUK I

Het oproepen van woorden

Hoe schieten woorden ons te binnen?

Elk moment worden we geconfronteerd met een nieuwe situatie. Eigenlijk is de werkelijkheid nog veel ingewikkelder. De werkelijkheid is dat we elk moment worden geconfronteerd met een onbestemd aantal situaties die elkaar overlappen en zich met elkaar vermengen.

Op het vliegveld zijn we omringd door vreemden, die we terloops observeren. Sommigen lijken ons interessant, anderen minder. We zien overal reclame. We hebben vage gedachten over de steden waarvan de namen uit de luidsprekers schallen, maar tegelijk zijn we verdiept in onze eigen gedachten. We vragen ons af of er genoeg tijd is om een ijsje te gaan halen, we maken ons zorgen over een oude vriendin die tobt met haar gezondheid, we zijn geschokt door de kop die we lezen in iemands krant over een terroristische aanslag in het Midden-Oosten, we snuiven de verleidelijke geuren uit het nabijgelegen eettentje op, we vragen ons af hoe de vogeltjes die rondvliegen en voedsel opscharrelen in zo'n rare omgeving overleven... Kortom, we worden niet geconfronteerd met één situatie, we worden geconfronteerd met een krioelende massa moeilijk definieerbare situaties, die geen van alle scherp afgebakend zijn in de ruimte en in de tijd. Onze arme, belaagde hersenen worstelen voortdurend met deze onvoorspelbare chaos, proberen steeds te interpreteren wat ze omringt en wat ze overspoelt, of we nu willen of niet.

En wat betekent 'interpreteren'? Het betekent dat we automatisch bepaalde bekende categorieën activeren of onbewust oproepen, die ons helpen orde in de chaos te scheppen als ze eenmaal uit hun sluimertoe-

stand zijn gewekt. Dat wil vooral zeggen dat er spontaan allerlei *woorden* opkomen. Zonder enige moeite merken we dat we denken: ‘schattig klein meisje’, ‘kale vent’, ‘dezelfde domme advertentie als gisteren op het vliegveld’, ‘Duitse toeriste’, ‘sandalen’, ‘wat is ze aan het lezen?’, ‘de volgende uitgang moet ik hebben’, ‘waar hebben ze hun nest?’, ‘wanneer kunnen we aan boord?’, ‘wat een vervelende ringtoon’, ‘stom dat ik de oplader van mijn mobiele telefoon thuis heb gelaten’, ‘en de vorige keer heb ik dat ook al gedaan’, ‘warm hier’ enzovoort.

Al die woorden! Geen ervaring is ons meer vertrouwd dan dit onophoudelijke spervuur van woorden die ons uiterst efficiënt en ongevaagd te binnen schieten. Maar waar komen die woorden vandaan, en welk onzichtbaar mechanisme laat ze opborrelen? Wat gebeurt er als we alleen maar stilletjes bij onszelf denken: ‘een moeder en haar dochter?’

De eerste categorieën hebben één lid

Om zonder nadenken het etiket ‘moeder’ op een bepaalde entiteit te kunnen plakken, moeten we vertrouwd zijn met het begrip ‘moeder’ dat met dit woord wordt aangeduid. Voor de meesten van ons is deze vertrouwde omgang met het begrip terug te voeren naar onze vroegste jeugd, naar onze vroegste ontmoetingen met het begrip. Voor de eenjarige Tim is de kern van het begrip duidelijk zijn eigen moeder, een persoon veel groter dan hijzelf, die hem voedt, hem troost als hij huilt, slaapliedjes voor hem zingt, hem oppakt en met hem in het park speelt. Zodra deze eerste mentale categorie met de naam ‘Mama’ een voet tussen de deur heeft, zal Tim kunnen zien dat er in de wereld om hem heen soortgelijke verschijnselen zijn, of zoals wij het liever noemen: analoge verschijnselen.

Op een dag ziet de achttien maanden oude Tim in het park een andere peuter spelen in de zandbak en ontdekt dat er een volwassene in de buurt zit, die op haar let. In een flits maakt Tim een mentaal sprongetje en denkt bij zichzelf min of meer het volgende (zonder het zo uitgebreid te formuleren): ‘Die persoon zorgt voor haar zoals Mama voor mij zorgt.’ Dat sleutelmoment is de geboorte van het begrip ‘mama’ met een kleine m. Die kleine letter is nodig, want er zijn nu twee

leden van deze nieuwe categorie (uiteraard is het gebruik van kapitalen en kleine letters ónze manier om aan te geven wat er gaande is in Tims hoofd, niet zijn manier). Vanaf dat moment zal het niet lang duren voordat Tim nog meer voorbeelden van dit begrip ziet.

Aanvankelijk zweeft Tims begrip 'mama' nog steeds tussen enkelvoud en meervoud in, tussen hoofdletter en kleine letter, en de analogieën in zijn hoofd zijn heel concreet, er wordt steeds een vergelijking getrokken met de eerste mama, dat wil zeggen, met Mama (die met de hoofdletter), maar naarmate nieuwe voorbeelden van het begrip 'mama' zich in zijn geheugen opstapelen en zich met elkaar beginnen te vermengen, zal Tim als hij een nieuwe volwassene in het park ontdekt, die niet meer telkens automatisch mentaal koppelen aan Mama, maar langzamerhand toevoegen aan het ontluikende en groeiende begrip 'mama', dat wil zeggen, aan een algemene, stereotiepe en zelfs licht abstracte situatie die is toegespitst op een doorsneevolwassene (dat wil zeggen ontdaan van specifieke details) en een doorsneekind dat zich ophoudt in de buurt van de volwassene, door wie het wordt aangesproken, toegelachen, opgetild, getroost, beschermd enzovoort.

We hebben hier niet de bedoeling een definitieve theorie te poneren van het ontstaan van het specifieke begrip 'mama'; ons doel is algemener. We stellen dat de geboorte van élk begrip min of meer plaatsvindt zoals hierboven beschreven. Aanvankelijk is er een concrete situatie met concrete bestanddelen, die dus wordt waargenomen als iets unieks dat keurig gescheiden kan worden van de rest van de wereld. Maar na een poosje, een dag, misschien een jaar later, lopen we tegen een andere situatie aan die we vergelijkbaar vinden; dan leggen we het verband. Vanaf dat moment worden de mentale voorstellingen van de twee situaties met elkaar in verband gebracht, met elkaar vermengd, wat aanleiding geeft tot het opkomen van een nieuwe mentale structuur, die wel minder specifiek is dan beide bronnen (d.w.z. minder gedetailleerd), maar er niet fundamenteel van verschilt.

Zo functioneren het oorspronkelijke begrip 'Mama' en het iets verder ontwikkelde begrip 'mama' op sterk vergelijkbare manieren. Beide worden gekoppeld aan nieuwe situaties die zich aandienen in de buitenwereld, waardoor ze zich allebei uitbreiden, met als gevolg een sneeuwbaaleffect dat het hele leven blijft voortduren.

Van 'Mama' naar 'mama' naar 'moeder'

Op een dag is Tim, die helaas nooit zijn vader heeft ontmoet, in het park aan het spelen en loopt een meisje tegen het lijf dat wordt vergezeld van een volwassene die haar aanmoedigt met de andere kinderen te gaan spelen. Hij denkt bij zichzelf dat deze volwassene de 'mama' van het meisje is. Dat wil zeggen, Tims geest legt een verband tussen wat hij observeert en zijn nieuwe mamabegrip. Daarmee verricht hij een daad van categorisering. Misschien is de nieuwe persoon niet echt de moeder van het kind, maar de vader, of misschien haar oma, of zelfs haar oudere broer of zus, maar dat maakt het feit dat Tim die nieuwe persoon in de categorie 'mama' plaatst niet minder begrijpelijk, want zijn begrip 'Mama/mama' is ruimer dan het onze (uiteraard niet rijker, maar minder selectief vanwege een gebrek aan verfijning). De eenvoudige analogie die Tim heeft gevonden snijdt hout; alleen heeft hij geen rekening gehouden met bepaalde details waar een volwassene naar zou hebben gekeken. Als Sophie, zijn moeder, hem uitlegt dat de persoon niet de mama van het meisje is maar haar papa, kan Tim zijn mamabegrip wijzigen, en komt daardoor meer op één lijn te zitten met de mensen om hem heen.

Naarmate Tim het woord 'mama' steeds vaker gaat gebruiken, zal zijn eerste beeld – dat van zijn eigen moeder – allengs uit het zicht beginnen te verdwijnen, als een wortel die steeds meer overgroeid raakt naarmate de tijd verstrijkt. Hij vermengt zijn vroegste beeld met kenmerken van andere mensen die hij in deze mentale categorie plaatst, en de duidelijke, unieke kenmerken van zijn Mama zullen er steeds moeilijker in terug te vinden zijn. Niettemin zullen er bij Tim, zelfs wanneer hij volwassen is geworden, in het hart van zijn mamabegrip sporen blijven bestaan van zijn oorspronkelijke Mamabegrip.

Op een dag komt er helemaal uit Canada een vriendelijke vrouw op bezoek, die heel lief is voor Tim. Hij hoort het woord 'mama' herhaaldelijk gebruikt worden als verwijzing naar deze volwassene, zodat hij een poosje de indruk heeft dat hij meer dan één mama bezit. Voor Tim is dat denkbaar, want hij heeft nog geen verzameling precieze verwachtingen opgebouwd waardoor die mogelijkheid wordt uitgesloten. Soms neemt zijn 'tweede mama' hem mee naar het park, en ook zij babbelt met de andere mama's. Maar na pakweg een week verdwijnt

Tims tweede mama, wat hij, begrijpelijk, erg jammer vindt. De volgende dag vraagt een van de mama's in het park aan Tim: 'Is je oma weer naar huis?' Tim geeft geen antwoord, want hij kent het begrip 'oma' nog niet. Dus ze formuleert haar vraag anders: 'Waar is de mama van je mama vandaag, Tim?' Maar van die vraag begrijpt Tim nog minder. Hij weet heel goed dat hij degene is die een mama heeft (hij had er de afgelopen dagen zelfs twee!), dus zijn (resterende) mama kan geen mama hebben. Uiteindelijk hebben kinderen mama's (en soms ook papa's) om lief voor hen te zijn, op hen te passen en hen te helpen. Tim weet dat zijn mama geen kind is en dus geen mama heeft. Zo klaar als een klontje. De vrouw blijft niet hameren op haar vreemde vraag, en Tim gaat weer spelen.

De tijd verstrijkt. Een paar maanden later begint Tim te beseffen dat volwassenen soms vergezeld zijn van andere volwassenen die ze 'moeder' noemen. Alles begint duidelijk te worden... Kinderen hebben mama's en volwassenen hebben moeders. Dat klinkt logisch. Bovendien is er zelfs een analoge band tussen mama en moeder. Natuurlijk beseft Tim niet dat hij een analogie heeft gemaakt, het zal nog tien jaar of langer duren voordat hij dat begrip en dat woord kent, maar toch heeft hij er een gemaakt. En zoals vaak gebeurt bij analogieën, helpt deze om dingen voor Tim te verduidelijken, maar hij wordt ook een beetje misleid.

Nu slaan we de details over en voegen simpelweg toe dat de twee begrippen 'mama' en 'moeder' geleidelijk versmelten tot een ingewikkelder begrip waarvan het oorspronkelijke Mamabegrip de kern is. Dat betekent niet dat Tim telkens als hij het woord 'moeder' of zelfs 'mama' hoort het oorspronkelijke beeld van Sophie voor zich ziet, maar wel dat de onzichtbare wortels zo zijn gevormd.

Naarmate een begrip algemener wordt, wordt het ook subtieler, wat betekent dat het op een gegeven moment heel goed mogelijk is dat vroege leden van de categorie hun lidmaatschap kwijtraken, terwijl nieuwe leden hartelijk worden verwelkomd. Zo raakt de vader in het park die Tim eerst had aangezien voor een mama, dat etiket kwijt, en hoewel Tims oma lid blijft van de categorie 'moeder', belandt ze uiteindelijk in een minder centrale zone dan de voor de moeders van kinderen gereserveerde mamazone. Mettertijd gaat Tim natuurlijk begrijpen dat zijn grootmoeder zelf ooit lid was van de mamacategorie (net zoals zijn

Mama ooit lid was van de kindcategorie), maar momenteel ligt dat alles nog buiten zijn bereik.

De wolk van moederbegrippen

We zouden kunnen denken dat het begrip ‘moeder’ heel nauw omschreven is, misschien wel net zo nauw omschreven als het begrip ‘priemgetal’. Dat zou impliceren dat er op elke vraag met de vorm ‘Is x een moeder of niet?’ altijd een juist, objectief, eenduidig antwoord is. Maar laten we daar eens nader naar kijken. Als een klein meisje met twee poppen speelt, de ene groter dan de andere, en ze zegt dat de eerste de moeder is van de tweede, is dat dan een voorbeeld van moederschap? Behoort de grote pop tot de categorie ‘moeder’? Of omgekeerd, kunnen we zonder meningsverschillen te riskeren stellen dat ze er niet toe behoort?

En als we een bepaald boek lezen waarin een zekere Sophie wordt beschreven als de moeder van een zekere Tim, hoort die Sophie, die nooit iets anders is geweest dan een verzonnen personage in een boek, dan echt tot de categorie ‘moeder’? Maakt het enig verschil als Sophie is gemodelleerd naar een echte persoon, en Tim naar haar zoon? Is Sophie meer een moeder dan de pop? Wat is Sophie eigenlijk? Als er in het boek staat dat ze 34 jaar oud is, lichtbruin haar heeft, zestig kilo weegt, een meter drieënzestig lang is en de moeder is van een kleine jongen, betekent dat dan dat Sophie een lichaam heeft en eens een kind heeft gebaard? Een pop is althans nog een stoffelijk voorwerp, maar wat is Sophie strikt genomen? Een abstracte gedachte die is geactiveerd door een aantal woorden op een pagina, door een aantal zwarte tekens op een witte achtergrond. Verdient die gedachte zelfs maar het voornaamwoord ‘zij’?

Als Tim tegen de zes loopt, vertelt iemand hem dat Lassie de moeder van Spot is. Tim zal zeker niet protesteren, maar als hij te horen krijgt dat de bijenkoningin de moeder van alle bijen in haar korf is, valt minder goed te voorspellen wat hij zal zeggen, en in elk geval zou er geestelijke inspanning nodig zijn om dat idee te verwerken. En als hem werd verteld dat een druppel water die hij zojuist in twee druppels zag splitsen, de moeder is van de twee nieuwe druppels, zou hij die sugges-

tie vrijwel zeker zeer verrassend vinden. Iedereen kent zinnen waarin het woord ‘moeder’ wordt gebruikt op manieren die veel verder gaan dan de betekenissen die van toepassing zijn op Lassie, de bijenkoningin en zelfs de splitsende waterdruppel, bijvoorbeeld ‘mijn moederland’, ‘een moedercel’, ‘een moedervlek’, ‘Moeder Aarde’, ‘Griekenland is de moeder van de democratie’ en ‘Ledigheid is de moeder van alle kwaad’. Zijn dit echte voorbeelden van het begrip ‘moeder’, ware gevallen van moederschap? Hoe moeten we een dergelijk gebruik van het woord begrijpen?

Misschien zijn bepaalde lezers geneigd dit allemaal ‘metaforische moeders’ te noemen. Daar zit inderdaad iets in, maar we moeten erop wijzen dat er geen scherpe grens is die ‘ware’ moeders scheidt van metaforische, want categorieën hebben in het algemeen geen scherpe grenzen; meestal overlappen metaforische en letterlijke betekenissen elkaar zo sterk dat als we proberen een duidelijke grens te trekken, alles alleen maar vager wordt.

Vanaf zijn zevende, achtste zal Tim zinnen kunnen verwerken waarin het woord ‘moeder’ flexibeler wordt gebruikt dan op de kleuterschool. Hij zou in een religieuze context op de uitspraak ‘Maria is de moeder van Jezus’ kunnen stuiten. Dit is een kleine uitbreiding van de gebruikelijke betekenis, want Maria wordt voorgesteld als een vrouw en Jezus als een goddelijk wezen, enerzijds wonderbaarlijk en almachtig, anderzijds een baby net als alle andere baby’s. Op zijn zevende zal het Tim waarschijnlijk niet veel moeite kosten Maria te zien als een vrouw die Jezus heeft gebaard.

Toch is het baren van een baby geen voorwaarde om moederschap toegeschreven te krijgen, want ook al leren we het van niemand ooit expliciet, we komen allemaal te weten dat het moederschap verschillende eigenschappen in zich verenigt, zoals die van vrouwelijke biologische ouder, verzorgster en beschermster, en die eigenschappen hoeven niet allemaal gelijktijdig aanwezig te zijn. Het bekende feit van adoptie herinnert ons er bijvoorbeeld aan dat een kind baren maar één van de mogelijke wegen is om moeder te worden.

Als Tim op zijn negende een boek over Egypte of over mythologie leest en stuit op de zin ‘Isis is de moeder der natuur’, zal hij zijn eerdere voorstellingen van moederschap enigszins moeten bijstellen, want Isis blijkt geen mens te zijn maar een godheid, die in Tims voorstelling

sterk lijkt op een vrouw, maar in zekere zin geen vrouw is; en ze is in staat vrij abstracte dingen te baren, zoals de natuur, maar zonder dat er iets uit haar lichaam komt. Toch zal Tim dit nieuwe voorbeeld van moederschap vrij makkelijk verwerken, want ze lijkt in overtuigende mate op honderden andere leden van de moedercategorie die al in zijn geheugen aanwezig zijn.

Later krijgt Tim algauw gevallen te verwerken die nog abstracter zijn, zoals ‘Marie Curie is de moeder van radioactiviteit’, ‘De Amerikaanse Revolutie is de moeder van de Franse Revolutie’, ‘De Amerikaanse Revolutie is de moeder van de dochters van de Amerikaanse Revolutie’, ‘het Jodendom is de moeder van het christendom’, ‘alchemie is de moeder van de chemie’, ‘censuur is de moeder van de metafoor’ (Jorge Luis Borges), ‘vrije tijd is de moeder van de filosofie’ (Thomas Hobbes), en ‘de dood is de moeder van de schoonheid’ (een citaat van Wallace Stevens, en ook de titel van een gedetailleerde studie over de rol van de metafoor in het denken door de cognitieve wetenschapper Mark Turner).

We kunnen nog verder gaan; dan stuiten we op het idee dat de natuur de moeder van alle levende wezens is (‘Moeder Natuur’), of het idee van de moeder-overste in een klooster, of van een moedersleutel, waarmee alle sloten kunnen worden geopend, van bedrijven die zijn ontstaan uit een moederbedrijf, van het moederbord in een computer enzovoort. Een moeder in een park, een moeder in een soap, een stiefmoeder, een moederstad, een moederpop, een moederbij, een moedercel, een moedergod, een moedersteen, moederwol... Als we zien dat sommige moeders, zoals Tims moeder Sophie, ontegenzeggelijk ‘echte moeders’ zijn, terwijl andere, zoals het moederbord, even ontegenzeggelijk ‘metaforische moeders’ zijn, lijkt het mogelijk een scherpe, objectieve grens te trekken tussen de twee verschillende subcategorieën. Maar zoals we hebben aangetoond met onze lijst ambigue voorbeelden – de romanfiguur, de poppenmoeder en de stiefmoeder – is dat een illusie.

Over de categorieën en analogieën van kinderen

Het verhaal dat we net hebben verteld illustreert een centraal thema in ons boek, namelijk dat elke categorie (in dit boek geldt deze term als

synoniem voor ‘begrip’) het resultaat is van een lange serie spontane analogieën, en dat categorisering van de elementen van een bepaalde situatie uitsluitend plaatsvindt via analogie, hoe triviaal die in de ogen van een volwassene ook mag lijken. Een essentieel onderdeel van deze stelling is dat analogieën tussen een zojuist waargenomen stimulus (bijvoorbeeld de moeder van een klein meisje in het park, gezien door de ogen van Tim) en een relatief nieuwe, beperkte mentale categorie met maar één lid (bijvoorbeeld Tims Mamacategorie) niet verschillen van analogieën tussen een waargenomen stimulus (nogmaals, neem dezelfde vrouw in het park) en een sterk ontwikkelde mentale categorie waaraan al duizenden analogieën hebben bijgedragen (denk aan de schatrijke categorie ‘moeder’ in het hoofd van een volwassene).

Deze bewering, een van de belangrijkste in ons boek, lijkt op het eerste gezicht dubieus. Is het echt aannemelijk dat precies dezelfde mechanismen ten grondslag liggen aan de uitroep ‘Schaap!’ van een tweejarige die een sint-bernardshond ontdekt en de daad van een geniaal fysicus die een subtiele, veelzeggende overeenkomst constateert tussen twee zeer abstracte situaties? Misschien lijkt dit op het eerste gezicht onaannemelijk, maar we hopen dat we dit tegen het einde van het boek overtuigend hebben aangetoond.

Om het aanleggen van een pad naar dat doel te vereenvoudigen zullen we voorlopig enkele tussentijdse bruggen slaan. Daarvoor is het nuttig te kijken naar een aantal uitspraken van kinderen, want die onthullen verborgen analogieën achter hun woordkeuze. En dus komt hier zonder verdere omhaal een kleine steekproef van kinderzinnen, waarvan een deel werd verzameld door de ontwikkelingspsycholoog Karine Duvignau tijdens haar werk met ouders die hun kinderen thuis observeerden.

Camilla, twee jaar, kondigt met trots aan: ‘Ik heb de banaan uitgekleet!’

Ze praat over de banaan zoals ze zou spreken over een persoon of een pop, waarbij ze de schil ziet als een kledingstuk dat ze ervan heeft verwijderd. De banaan is dus ‘blootgelegd’ (een naaste buurman van wat Camilla zei).

Janne, twee jaar, zegt tegen haar slapende moeder: 'Kom op, mama, zet je ogen aan!'

Hier spreekt een klein meisje over een mens als over een elektrisch apparaat met een schakelaar.

Leonard, twee jaar, zegt over een gebroken speeltje: 'De vrachtwagen moet dringen naar de dokter!'

Net als bij Camilla zien we hier de personificatie van een levenloos voorwerp. De vrachtwagen is 'ziek', en het kind weet dat een dokter bij mensen helende taken verricht. Dat het woord 'dringend' blijkbaar verkeerd is verstaan staat de boodschap niet in de weg.

Talia, drie jaar, zegt: 'Tandartsen repareren tanden van mensen.'

Hier de keerzijde van de medaille: het kind spreekt over iets levends alsof het een levenloos voorwerp betreft (wat we net ook Janne zagen doen).

Joris, drie jaar, roept: 'Ze hebben de regen uitgezet!'

Voor Joris is regen zoiets als een televisie of een lamp die iemand met een schakelaar aan en uit kan zetten.

Danny, vijf jaar, zegt tegen zijn kleuterjuf: 'Ik wil een beetje water eten.'

Danny sprak hier niet zijn moedertaal, maar een taal die hij net begon te leren, dus hij greep het dichtstbijzijnde woord dat hij kende.

Talia, zes jaar, vraagt haar moeder: 'Als je me naar school hebt gebracht, ga je dan de bureu een standje geven?'

De avond tevoren hadden de bovenbureu zeer luidruchtig feestgevierd, en Talia's moeder had haar verteld dat ze de volgende morgen zou gaan aankloppen en klagen over de herrie. Door het woord 'standje' te gebruiken kwam Talia onbewust uit voor haar egalitaire waardesysteem: iedere persoon, volwassene of kind, moet weleens een standje krijgen.

Tom, acht jaar, vraagt: 'Papa, hoelang duurt een cavia?'

Hoewel Tom hier op een zeer materialistische wijze over zijn cavia praat, toont de liefde waarmee hij met zijn huisdier omgaat onmis-